

УДК 811.161.2'06(075.8)

ОСОБЛИВОСТІ ДІАЛЕКТНОГО СЛОВОТВОРУ УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ ОДЕЩИНИ

Світлицька В. Р.

У статті аналізується діалектна лексика українських говорів Одещини з погляду її словотвірних особливостей. Розглядаються способи творення діалектизмів та специфіка використання словотвірних формантів.

Ключові слова: способи словотворення, діалектна лексика, словотвірний формант.

В статье анализируется диалектная лексика украинских говоров Одешчины с учётом её словообразовательных особенностей. Рассматриваются способы словообразования диалектизмов и специфика использования словообразовательных формантов.

Ключевые слова: способы словообразования, диалектная лексика, словообразовательный формант.

The article deals with the analysis of the dialect vocabulary of Odessa region from the point of view of its word-building peculiarities: the ways of forming of dialectisms and the peculiarity of using the word-building affixes are being viewed in the article.

Key words: ways of word-building, dialect vocabulary, word-building affix.

Українська діалектна мова – це складна ієрархія мовно-територіальних утворень [1].

На теренах Одещини співіснують подільські говірки південно-західного наріччя та степові говірки південно-східного наріччя. За поширеністю переважають степові говірки південно-східного наріччя.

Мовознавець Дзендзелівський Й. О. у своїх працях [6; 7] пояснює, чому дослідження степових говірок становить великий науковий інтерес для мовознавства. Поселення на Лівобережній Україні у нижній течії Дністра і на східному березі відносяться до числа найдавніших українських поселень, села на схід від цієї побережної лінії є поселеннями пізнішого часу. Всі ці поселення у багатьох випадках знаходились у певному іншомовному оточенні: німецькі колонії, молдавське населення. Професор Дзендзелівський подає цікаву історію походження степових говірок. Він підтримує думку Геродота щодо заселення Причорномор'я. Геродот свідчив, що у Північному Причорномор'ї в середині I тисячоліття до н.е. жили скіфи, які оселялись на території Дону, Карпат, Дунаю. Скіфські племена поділялись на дві групи: скіфів-кочовиків (заселяли східну частину Скіфії (царські скіфи) і скіфів-землеробів (жили в басейнах Борисфену (Дніпра) і Гпаніса (Південного Бугу)). Дзендзелівський описує три легенди Геродота. У першій з них (з якою Геродот не погоджується) – скіфський варіант, скіфи виступають як споконвічні жителі Північного Причорномор'я, в другій легенді – грецький варіант – скіфи є пришельці. У третій легенді походження скіфів, яку підтримував і сам Геродот, йдеться про те, що територія була раніше заселена киммерійцями, які в VII ст. до н.е. були вигнані з Північного Причорномор'я скіфами. В кінці IV ст. до н.е. з Дону в Східну Скіфію починають переселятися сарматські племена. У II ст. до н.е. скіфська імперія була знищена у Північному Причорномор'ї. Частина скіфів переселилася на південь. Іншу частину скіфів було підкорено сарматами. Культура сарматів мала багато спільного з культурою скіфів-кочовиків. З того часу Скіфію почали називати Сарматією. Далі починається епоха так званого великого переселення народів (III- IV ст. н.е.), коли південно-західна частина Причорномор'я служила місцем приходу для багатьох східних варварських племен (гунів, аварів та інших) у межах Римської імперії. У VI ст. на арену історії Північного Причорномор'я виступає нова могутня сила – анти (ближчі предки східних слов'ян). Мову, діалект, говірку не можна вивчати у відриві від історії. Академік М. Я. Марр писав, що треба підійти до мови не як до однорідного

масиву, а як до поєднання різних нашарувань, відкладень, що утворилося або в результаті схрещення різних соціальних угруповань, згодом етнографічних утворень, з їх у кожного особливою, уже сформованою звуковою мовою, або в результаті відкладень стадіальних трансформацій, викликаних внутрішнім життям самого народу.

Професор С. П. Бевзенко зазначав [1], що степові говірки займають територію українського степу й Донбасу, контактують на північному заході з подільськими говірками південно-західних діалектів, на півночі – із середньонаддніпрянськими і слобожанськими говірками південно-східного наріччя, на заході – з молдавськими говірками, на сході – з російськими. Степові говірки – це говірки наймолодшого формування, які виникли внаслідок численних переселень, що почалися лише з XVIII – поч. XIX ст. і продовжувалися далі. Українське населення приходило сюди переважно з Поділля, Волині, Полісся. Крім того, великий вплив на місцеві українські говори мали переселенці з Росії, Болгарії, Сербії, греки, німці, чехи. Степові говірки досліджені недостатньо. Але наявні матеріали свідчать про їхні відмінності, що дає змогу розрізнити серед них такі групи: а) нижньонаддніпрянські; б) східностепові (донецькі); в) західностепові; г) південнобессарабські.

А. А. Москаленко писав [12], що мова усіх діалектів і говорів, поряд із спільними рисами для всієї мови нації чи певного народу, має особливості, які властиві тільки їй. Українські говори Одеської області також мають деякі риси, властиві тільки їм. А. А. Москаленко поділяє українські говори Одещини за фонетико-граматичними і лексичними особливостями та за їхньою ґенезою на 3 групи. До 1-ої групи належать говори, генетично зв'язані з подільськими українськими говорами. Основні фонетико-граматичні і лексичні особливості подільських говорів властиві деяким українським говорам Одещини. Найбільше ці говори зосереджені в таких сучасних адміністративних районах: Балтському, Котовському, Кодимському, Ананьївському, Любашівському.

До 2-ої групи належать мішані говори, генетично зв'язані з подільськими, середньонаддніпрянськими та іншими східноукраїнськими говорами. За своїми особливостями вони становлять поєднання різних рис українських говорів, з перевагою в одних із них рис подільських говорів, в інших – рис східноукраїнських говорів. Ці говори поширені в усіх районах Одещини. Говори ці формувалися переважно у XIX ст.

До 3-ої групи, найменшої за своїм складом, належать говори, генетично зв'язані тільки з південно-східними говорами. Особливості їх збережені, в основному, в говорах таких місцевостей Одещини: Біляївка, Дальник, Майори, Градениці, Холодна Балка, Кучургани, Дачне, Вигода, Маяки. Різні особливості, властиві сучасним українським говорам Одещини, зустрічаються і в інших говорах української мови. Від інших українських говорів вони відрізняються тільки комбінацією цих рис, наявністю поряд рис декількох інших місцевих говорів. Але не існує жодної фонетико-граматичної риси українських говорів Одещини, яка була б властива тільки їм. Серед інших говорів української мови говори Одещини помітно відрізняються деякими лексичними діалектизмами, властивими тільки їм, а також семантичними діалектизмами.

Ми прагнемо дослідити словотвірні особливості діалектної лексики, поширеної в українських говірках Одещини. На жаль, у діалектологічній літературі слабо вивчена система словотвору територіальних говірок, рідко залучаються діалектні словотвірні відмінності при характеристиці і класифікаційному поділі територіальних діалектів. Проте діалектно-територіальне розшарування мови в галузі словотвору є другою після лексики ділянкою (а в окремих випадках, можливо, й випереджає лексику) щодо загального процесу диференціації територіальних діалектів.

Матеріалом дослідження послужив “Словник українських говорів Одещини” за редакцією О. І. Бондаря, укладений мовознавцями Одеського національного університету і виданий у 2011 році [13]. Цей словник є своєрідним продовженням досліджень А. А. Москаленка, який у 1958 році видав “Словник діалектизмів українських говірок Одеської області” [11].

Об'єктом дослідження є діалектна лексика українських говорів Одещини.

Предмет дослідження – словотвірні особливості різних за походженням діалектних слів, що властиві українським говорам Одещини.

Ми проаналізували 600 дериватів, мотивуюча база яких була найбільш прозорою. Найбільша кількість дериватів була утворена суфіксальним способом. У процесі творення найбільш частотними за вживанням були суфікси *-к(а)*, *-ник*, *-ар (-яр)*, *-к(и)*, *-ак (-як)*, *-ик*, *-ов*, хоча в літературній мові деякі з цих суфіксів (*-ар (-яр)*, *-к(и)*, *-ак (-як)*) у якості словотворчих формантів вживаються значно рідше, ніж у діалектному мовленні. У діалектному мовленні використовуються значно частіше, ніж у літературній мові, такі суфікси, як *-ут(а)*, *-уш(а)*, *-л(о)*, *-н(я)*: *верту́та* – “вид печива з повидлом” (с. 37); *волоку́ша* – “пристрій у вигляді дротяної сітки, яким витягують соломку від молотарки на скирту” (с. 43); *вору́шало* – “палиця, якою ворують соломку в печі, щоб краще горіла” (с. 44); *возо́вня* – “приміщення, де зберігають вози” (с. 42).

Вражає розрив у кількості дериватів, утворених суфіксальним способом, і дериватів, утворених іншими морфемними та неморфемними способами (терміни *морфемний* і *неморфемний* способи словотвору залежно від матеріальних засобів вираження пропонує використовувати Н. М. Хрустик у роботі “Проблеми морфемного, словотвірного та етимологічного аналізу” [15]).

Серед аналізованих слів зовсім відсутні такі, які утворені префіксальним способом, шляхом конфіксації утворюються лише 10 дериватів (*бестарка* – “ящик-ноші, яким переносять зерно” (с. 22); *бестарник* – “віз, яким возять зерно без тари, насипом” (с. 22); *бизро́шка* – “безрога тварина” (с. 22); *за́стінок* – “задня частина хати” (с. 82); *підпа́рок* – “поле, виоране після скошення хліба, на якому будуть сіяти восени” (с. 153); *підпа́лок* – “невеличкий круглий хліб, печений на черені, перепічка / невелика хлібина (половина чи менше звичайного розміру), що випікається і виймається із печі раніше від решти хліба” (с. 153) *підлоко́тник* – “підвіконня” (с. 153); *відзе́мок* – “частина дерева від землі, довжиною до двох метрів” (с. 41); *відмо́стка* – “цементована призьба” (с. 41); *вистре́лювати* – “викидати стрілку (про цибулю), на якій згодом з'являється цвіт” (с. 40)). Кілька дериватів утворено шляхом основоскладання, основоскладання і суфіксації, а також поєднанням основоскладання і безафіксного способу творення:

- основоскладання: *близ(о)о́кий*, *близьк(о)гла́зий* – “короткозорий” (с. 25);

- основоскладання і суфіксація: *верх(о)пла́вка* – “хвора на глисти риба, що у зв'язку з цим плаває зверху” (с. 37); *вин(о)де́лка* – “приміщення, у якому давлять виноград і сік переброджує на вино” (с. 39); *вод(о)во́зка*, *вод(о)во́зня* – “спеціальний віз з великою бочкою, в якій підвозять воду для робітників на поле” (с. 42); *круп(о)дьо́рка* – “пристрій для приготування круп із зерна” (с. 109);

- основоскладання і безафіксний спосіб творення: *вин(о)де́л* – “завідувач винним пунктом” (с. 39).

Маємо також по одному деривату, утвореному префіксально-постфіксальним і префіксально-суфіксально-постфіксальним способом: *ві́хлебтатися* – “позбавитися всього” (с. 40), *ві́літитися* – “одягнутися по-літньому” (с. 40).

Кілька дериватів утворено безафіксним способом: *перегу́л* – “поле, яке рік чи два не орється і не засівається” (с. 149), *перері́з* – “перерізана на пополам діжка по горизонталі, подібна до цебра, але без вушок, що використовується для соління” (с. 150), *перето́к* – “переливання вина з однієї бочки до іншої, відділення його від осаду на дні бочки – дроців” (с. 150), *приту́ла* – “добудова до будинку” (с. 164).

Лексично-синтаксичним способом утворюється один дериват (*заприду́х* – “горілка, самогонка від початку відгону, первак” (с. 82)), морфолого-синтаксичним – 14 дериватів (іменники) (*вечі́рня* – “тоня, яку тягнуть увечері” (с. 37), *вибі́жна* – “місце на березі, куди причалює човен з другим кінцем кодоли, щоб тягти невід, коли його уже закинуто у воду” (с. 38), *вісова́* – “крупна риба будь-якої породи, що важить понад два кілограми” (с. 41), *запускна́* – “велика ополонка, прорубана на середині лиману, річки, в яку запускають невід під кригу у час рибальства взимку” (с. 82), *зорова́* – “улов, який тягнуть рибалки на світанку, на зорі” (с. 87), *іздóвий* – “робітник, який поганяє запряжені коні” (с. 88), *кормова́* – “линва, якою регулюють віддаль між човнами під час рибальства тягулями” (с. 105), *кормови́й* – “людина, яка сидить на кормі і керує човном за допомогою весла або стерна”

(с. 105), *перекидна́* – “линва, якою стягують два човни один до одного під час рибальства волоком або неводом” (с. 150), *підвозна́* – “човен, на якому знаходяться лід, діжки, в які складають виловлену рибу” (с. 152), *пі́сана* – “сорт квасолі з різнокольоровими візерунками на шкірці насіння” (с. 151), *рогова́* – “крайня ополонка, від якої тягнуть невід на місце вибирання його з води” (с. 171), *синова́* – “жінка сина, невістка” (с. 178), *стояча́* – “місце на березі річки, де відпочивають рибалки” (с. 184)).

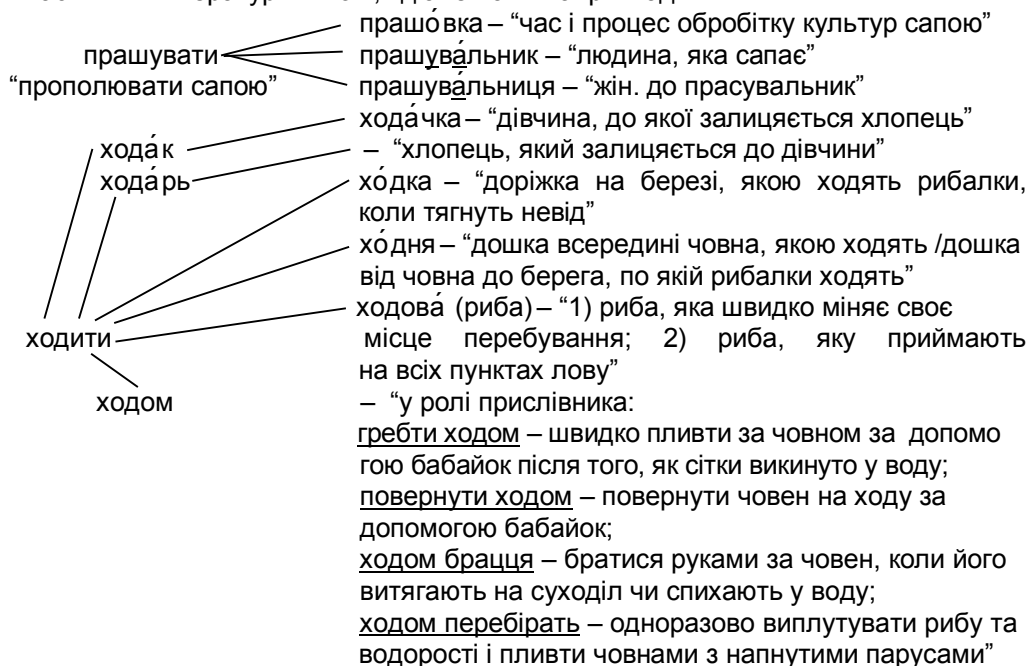
Лексико-семантичним способом утворені наступні слова: *бо́мба* – “сорт квасолі” (с. 26), *борода́* – “1) огріх, пропуск під час косіння колоскових; 2) непідібрана частина кіс при заплітанні; 3) місце, де не зійшли сходи” (с. 26), *восток* – “східний вітер, як правило, сильний” (с. 44), *голо́вка* – “1) горішня частина димаря; 2) долішня частина паруса у вигляді трикутника, що закінчується канатом, яким парус прикріплюється до корми” (с. 55), *гру́ва* – “огріх, пропуск під час косіння колоскових; 2) непідібрана частина кіс при заплітанні” (с. 57), *кобі́ла* – “1) знаряддя, яким косять (носять) взимку очерет; 2) бительня, якою тіпають коноплі” (с. 100), *козе́л* – “спеціальна площина в печі для випалювання гончарного посуду, в якій розміщені два ряди сльос” (с. 102), *по́лька* – “верхній жіночий одяг у вигляді широкого напівпальта з простого матеріалу на ваті, довший, ніж сачок” (с. 159), *се́рце* – “1) медуза; 2) велика концентрація медуз в морі, які, потрапляючи в рибальські сіті, заважають рибальству” (с. 177), *шашлі́к* – “маленька загострена паличка, на якій підсмажують дучайку” (с. 213), *шія́* – “надбудова у вигляді даху над східцями, які ведуть до льоху” (с. 214), *щур¹* – “мале, худе порося” (с. 219), *щур²* – “птах, що нищить бджіл” (с. 219).

Лексико-семантичний спосіб творення діалектних слів детально описав О. І. Бондар у статті “Розвиток лексичної семантики у говорах Одещини на тлі процесів української літературної мови” [3].

Серед аналізованої діалектної лексики найбільшу групу становлять деривати-іменники, другою за кількістю є група дериватів-прикметників.

Мотивуючу базу для утворених дериватів складають переважно дієслова та іменники, хоча серед мотивуючих слів зустрічаються також прикметники та числівники. Для утворення більшої частини діалектних слів мотивуючою базою є слова, спільні і для діалектної, і для літературної мови. Зрідка для утворення нового діалектного слова мотивуючим словом служить діалектне слово (наприклад, для деривата *вака́р* (“людина, яка пасе корови, пастух, чередник”) мотивуючим словом є слово *вака́* (“молд., корова”)).

Не часто, але можемо спостерігати утворення цілих словотвірних гнізд із діалектних слів на базі мотивуючих діалектних слів або на базі мотивуючих слів, властивих і літературній мові, і діалектам. Наприклад:

Дослідження словотвірних особливостей діалектної лексики з метою диференціації територіальних діалектів є дуже перспективним. Особливої ваги таке дослідження набуває саме для українських говорів Одещини, де співіснують говірки різних наріч – південно-західного та південно-східного.

Література

1. Бевзенко С.П. Діалектні групи і говори української мови / С. П. Бевзенко. – Одеса: ОДУ, 1975. – 120 с.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1982. – 352 с.
3. Бондар О.І. Розвиток лексичної семантики у говорах Одещини на тлі процесів української літературної мови / О. І. Бондар // Мова: структура, суспільство, культура. Збірник наукових статей. – Одеса: ОНУ, 2012. – С. 119-127.
4. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія / В. О. Горпинич. – К.: Вища школа, 1999. – 251 с.
5. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К.: Наукова думка, 1990. – 332 с.
6. Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас Закарпатської області УРСР / Й. О. Дзендзелівський. – Ужгород: Ужгородський держ. ун-т, 1958-1960. – Ч. 1-2.
7. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології / Й. О. Дзендзелівський. – Ужгород: Ужгородський держ. ун-т, 1965. – 99 с.
8. Дроздовський В. П. Говірки Ізмаїльщини (на матеріалі Татарбунарського, Саратського і суміжних з ними районів) / В. П. Дроздовський // X Республіканська діалектологічна нарада. – К.: АН УРСР, 1959. – С. 34-38.
9. Жилко Ф.Т. Нариси діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К.: АН УРСР, 1966. – 440 с.
10. Ковалик І.І. Словотвір і лінгвістична географія / І. І. Ковалик // X Республіканська діалектологічна нарада. – К.: АН УРСР, 1959. – С. 9-12.
11. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. А. Москаленко. – Одеса: ОДУ, 1958. – 80 с.
12. Москаленко А. А. Специфічна лексика українських говірок Одеської області / А. А. Москаленко // Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту ім. К. Д. Ушинського. – Одеса: ОДПІ, 1960. – Т. XXV. – С. 65-78.
13. Словник українських говорів Одещини / за ред. О. І. Бондаря. – Одеса: ОНУ, 2011. – 222 с.
14. Хаценко Л. І. Вивчення діалектів української мови в другій половині ХХ століття / Л. І. Хаценко // Записки з українського мовознавства. – Одеса: Астропринт, 2003. – Вип.12. – С. 239-245.
15. Хрустик Н. М. Проблеми морфемного, словотвірного та етимологічного аналізу / Н. М. Хрустик. – Одеса: Фенікс, 2011. – 114 с.